

POMOGÁTS BÉLA

ÖT VAJDASÁGI REGÉNY

1.

A vajdasági magyar regényirodalom öt évtizede próbálkozik azzal, hogy betöltsen a maga feladatát. Szenteleky Kornél, a jugoszláviai magyar irodalom hőskorának szervezője, több alkalommal is sürgette az írókat: hozzák létre a külön arculatú vajdasági magyar regényt. Az eredmény sokáig váratott magára: Sinkó Ervin, Herczeg János és Majtényi Mihály szórványos sikerei után csak a legutóbbi évtizedben született meg ez a regényirodalom Varga Zoltán, Major Nándor, Burány Nándor és Végel László könyveiben. És főként az újvidéki Fórum kiadó regény pályázata nyomán jelentek meg regényekben, amelyek egyszerre, mintegy az irodalomtenyésztés elemi erejű gesztusa révén hozták létre a vajdasági magyar regényirodalmat, a szórványos könyvek után magát az „irányzatot”, az „iskolát”.

A jugoszláviai magyar irodalom kritikusi is az irodalomteremtő vállalkozást ünneplik, midőn a pályázat eredményeiről számot adnak. Tomán László, a Híd kritikusja például így beszél: „... itt van a vajdasági magyar regény! Ezek a regények a jugoszláviai magyar regényirodalom létét, értékeit, súlyát bizonyítják, irodalmunk egy pillanatát, korszakát, igazi születését jelzik, sőt nagykorúságáról, érettségéről tanúskodnak. Ránk is érvényes most már Dusan Matić megállapítása, melyet a szerb és horvát irodalomra vonatkozóan annyiszor idéztek már: »A regény az irodalom érettségi vizsgálata.«” (*Olvasónapló regényirodalmunk aranykorából*. Híd, 1970. 5. sz.) És ebben az értelemben nyilatkozik Bányai János és Bori Imre is.

A pályázat nyomán megjelent regények ugyanis nemcsak önértékük révén kapnak szerepet, hanem együttes jelentkezésükkel is. Mintegy felrajzolják a vajdasági magyar próza igényeit, szemünk elé tárják erővonalait és lehetőségeit. Az első — és bizonyára legfontosabb — igény a valóság kutatására, felfedezésére és ábrázolására utal. A vajdasági magyar irodalom, legalábbis legjobb eredményeiben, nem „műhelyirodalom”, hanem „valóságirodalom”. Őszinte szóval, fáradhatatlan igazságkereséssel kívánja bemutatni annak a társadalomnak a helyzetét és életét, amelynek ő maga is részese. Már Szenteleky Kornél a valóság tárgyilagos közelítésének szükségességére hivatkozott. „A közönség — írta egykori fejtegetéseiben — nyugodt, őszinte képet vár, mert a közönséget csak egy őszinte regény érdekelheti. A pátosz, az elrajzolttság, a ráncok elsimitása a színpad természetellenes megvilágításában talán jól fest, de a regény szabadabb keretében, plein aires megvilágításában már fonákul, levegőtlenül hat, az élet színét és ízét, az élet igazságát nélkülözzük egy nem őszinte írásműben.” Tomán László joggal állapítja meg, hogy a Fórum pályázatára érkezett regények Szenteleky klasszikus igényességét váltják valóra, az ő programját igazolják, ha több évtizedes késéssel is.

Az idő — a jugoszláviai magyar irodalom realizmusigényének eme első megfogalmazása óta — azonban nagyot változott. Ma már nyilván mást kell a valóság nyomában kutató írónak keresnie, vizsgálnia, mint a háború előtt. A jugoszláviai magyarságnak egészen mások a problémái, mint három évtizeddel korábban, s má-

sok, mint Románia vagy Csehszlovákia magyar nemzetiségének, mások, mint a mieink. A vajdasági magyar kultúrának van egy feltétlenül sajátos jegye — szemben a romániaiával vagy a csehszlovákiaival. A Vajdaságban sokkal korlátozottabb a nemzetiségi problematika; az ottani magyar kisebbségnek — legalábbis az elmúlt évtizedben — nem voltak olyan nemzetiségi sérelmei, amelyek sürgették volna az irodalmi állásfoglalást. (A régebbi sérelmeket hitelesen dolgozta fel Burány Nándor regénye: az *Összeroppanás*.) A nemzetiségi problematika szűkössége miatt viszont jobban előtérbe kerültek a társadalmi gondok, a szociális antagonizmusok, a jugoszláviai (illetve vajdasági) társadalom *egészét* foglalkoztató problémák. A vajdasági magyar regény információs övezetének ezért általánosabb értelme van: a művek jugoszláviai, sőt bizonyos mértékig kelet-közép-európai problémákat érintenek. Különösen a fiatalabb prózáirók, az Új Symposion köréhez tartozó elbeszélők művei. Gion Nándor *Testvérem Joáb*, Végel László *A szenvedélyek tanfolyama*, Bányai János *Súrlódás*, Domonkos István *A kitömött madár* és Tolnai Ottó *Rovarház* című regényeire gondolok. Az alábbi jegyzetek is ezzel az öt regénnyel foglalkoznak, ennek az öt regénynek a mondanivalóját és természetét ismertetik.

2.

A vajdasági magyar regény elsődrendű igénye, mint említettük, a valóságkutató, a társadalmi problémák elemzése, a gondok faggatása. Tomán László ezt így fogalmazta meg: „Nem kiszemelt célok kedvéért, a valóság igazolásáért, saját nézeteik, álláspontjuk bizonyításáért vagy egy elfogadott, de nem legmélyebb meggyőződésünkből fakadó szemlélet propagálásáért készültek ezek a művek, hanem mert a nyers, a véres, keserű, kegyetlen valóságot akarják leleplezni, regénybe foglalni. Nem tudnak belenyugodni a valóságba, ezért írnak róla regényt.” Ez a szenvedély határozza meg a „fiatalok” regényeinek valóságképét és kritikai szemléletét is.

Nem lehet feladatunk, hogy a jugoszláv társadalom mai antagonizmusait ismer-tessük; röviden csak annyit jelzünk, hogy a Jugoszláviában tapasztalható belső feszültségek részben szociális eredetűek. A vállalati önállóság és öngazgatás helyes-nek bizonyult politikáját olyan feszültségek is kísérik, amelyek a vezető rétegek magas életszínvonalából, hatalmi kiváltságaiból és a dolgozók bizonyos rétegeinek körében tapasztalt gazdasági lemaradásból származnak. Ezzel a feszültséggel gyakran foglalkozik a jugoszláv politikai élet, a sajtó, a publicisztika és természetesen az irodalom. Ehhez az irodalomhoz csatlakozik Gion Nándor pályázatnyertes regé-nye: a *Testvérem, Joáb*. Ez a könyv valóban a közéleti gondok közepébe vágott; „Kimondatott, amiről hallgattunk” — mondta róla Tomián László. Azokról az embe-nekről ad képet, akik vezető szerepüket, egykori érdemeiket meggazdagodásra, ki-váltságok szerzésére használják fel. Az elfajulás és a romlás képe van ebben a könyvben jelen. A regény címe és egy-egy szereplőjének — Joáb I.-nek és Joáb II.-nek — ragadványneve is erre utal. Joáb a bibliai Dávid király hadvezére volt, aki hősi csaták, nagy szolgálatok után önkényes és hatalmaskodó vezetőként a király és a törvény akaratával is szembeszegült, hogy végül keserves sorsot érjen: Salamon parancsára meg kellett halnia. Joáb tehát a történelmet kihasználó, lezúllott vezető típusát testesíti meg. Varga Zoltán erről *Testvérünk, Joáb* című tanulmányában (Híd, 1970. 5. sz.) így beszél: „...ha úgy tetszik, kiszélesíthetjük a »joábság« fogalmát, a bibliai őstípus kíméletlensége, erőszakossága alapján is, de még inkább társadalmi-történelmi szerepéből kiindulva, abban az értelemben, hogy — függetlenül az ará-nyoktól — a pozitív történelmi folyamatok (fogadjuk el ilyennek Dávid hatalomra jutását és uralmának kiterjesztését) negatív részének, megnyergelőjének és vég-eredményben deformálójának és sírásójának megtestesülését látjuk benne.”

Gion Joábjai is ilyenek. Joáb I. államigazgatási vezető, aki összeharcsolt vagyónát Nyugatra szeretné menteni, vészkijáratokat keresve a szocializmusból, Joáb II. pedig vendégfő, aki valamilyen régi érdeme fejében kapta a jól jövedelmező „má-szek” vállalkozás jogát. De ilyen „Joáb” a városi építővállalat korrupció igazgatója: Sztantics is („Sztantics nagyon hasonlít Joáb I.-hez” — olvassuk) vagy Akilev, a

rendőrfőnök, aki önkényeskedik, hatalmát fitogtatja, megveti a dolgozó embereket. Talán csak egyben téved Gion, midőn őket ábrázolja. E tévedésére mutat rá Varga Zoltán is, midőn azt fejtegeti, hogy hiba volt a „Joábokat” tudatosan tisztességtelennek ábrázolni, hiszen a korrupt és romlott vezetők sokszor becsületesnek tudják magukat, és bámulatos „önhipokrizissal” tüntetik fel személyes érdekeiket önmaguk előtt is társadalmi szükségletnek, a közjó szolgálatának.

A „Joábok” természetesen összetartanak, fedezik és igazolják egymás gazembersegeit. Gion valóságos maffiát ábrázol, amely tagjait oltalmazva, támogatva átszővi a kisváros egész politikai és gazdasági életét. Varga Zoltán jó szemmel vette észre, hogy Gion regényének világa mennyire hasonlít arra a szociológiai övezetre, társadalmi mechanizmusra és manipulációra, amit a *Rokonok*, Móricz Zsigmond klasszikus regénye mutat. Ugyanaz a korrupt gépezet működik itt is, csak — sajnos — egy más társadalmi struktúra körülményei között. „Az alaphelyzet hasonlósága ugyanis nyilvánvaló — mondja Varga. — Bármilyen tér- és időbeli távolság válassza is el a két művet egymástól, ami mellett, hogy egyikben is, másikban is egy kisváros »elitjéről« olvashatunk, mindkettőben olyan társaságról esik szó, amelynek tagjai, amint az Gion regényének fülszövegében olvasható: »Túl sokat tudnak egymás ügyeiről, húzásairól, s ezért maradéktalanul el kell fogadniuk a korrumpálódókra jellemző játékszabályokat, hiszen fennmaradásukat csakis a cinikosság szavatolhatja.«”

Gion regénye a vezetők egy részének elidegenedtségét, eszményektől és tömegektől való eltávolodását ábrázolja. Hogy ezek a problémák mennyire elevenek, azt két másik regény is igazolja: Bányai János *Súrlódás* és Végel László *A szenvedélyek tanfolyama* című művei. Bányai hősnője, Eszter, aki különben is egy kaffai színekkel ábrázolt rendőri apparátus szorításában vergődik, idegennek és szennytelennek látja azokat a vezetőket, akik a politikai élet ormairól szállnak időnként le a tömegek közé. „Volt, amikor rémület fogott el — tesz vallomást —: rendszerint olyankor, amikor magas rangú elvtársak jöttek, például egy fiatal, fekete hajú, nyurga párttitkár, aki olyan szép mondatokat tud formálni, és amikor beszélni kezdtek, egyszerre rádöbbsentem, hogy ők többet tudnak, mint én, hogy jóval többet tudnak, hogy nekünk joguk van rólam is mindent tudni, meg megtudni, de nekem nincs jogom róluk többet megtudni, mint amennyit megválasztásuk alkalmával elmondanak.” Végel fiatal hőseinek tragédiáját pedig az okozza, hogy a társadalom elpolgáriásodott elemeivel kerülnek szembe, s nem képesek törvényes és erkölcsi keretek között védelmezni igazságukat.

Gion, Bányai és Végel kemény kritikával sújtja a lezüllött vezetőkre, azokra, akik a szocialista társadalom körülményei között képviselik a törtető és parazita burzsoázia életfelfogását és immoralis módszereit. Kritikájukat azonban — és ezt hangsúlyozni kell — szocialista vagy legalábbis a szocializmus elveivel és erkölcsével érintkező meggyőződés vezérli. Erre vall az, hogy mindegyik regényben szerepel néhány hős, aki a szocialista normákat képviseli és hirdeti: Gionnal Mária és Török Ádám, Bányainál Schubert tanár, Végelnél Zolnai tanár és a veterán kommunista, aki szinte élete példájával hirdeti a puritán elvekhez való ragaszkodást. E hősök persze különbözőek, maguk is azt fejezik ki, hogy íróik mennyire bíznak az erkölcsi elvek érvényesülésében. Talán Gion bízik ebben a legkevésbé, Végel a leginkább, akinek kritikája egyébként nemcsak a romlott vezetők, hanem az ifjú lázadók felé is vág. Mindenesetre egyikük sem mulasztotta el, hogy a korrupció, a hatalmaskodás és az elfajulás ábrái mellé ne tegye oda az ellenpontokat.

3.

A jugoszláviai társadalom másik vallató problémája, amellyel a vajdasági magyar irodalom „új hulláma” meg akar küzdeni, a fiatal nemzedék helyzetéből, életfelfogásából, lázadásából ered. Említettük már, hogy Végel regénye: *A szenvedélyek tanfolyama* ilyen lázadó fiatalokkal foglalkozik. Ezek a fiatalok a tenger (egyre több vajdasági magyar regény színtere!) mellől térnek vissza lóhalálában szülővárosukba, mert legjobb barátjuk, társaságuk büszkesége bűncselekménybe keveredett. Rálótt

arra az idősebb férfira, aki — öntelten és gazdagon, mindent megszerezhetőnek gondolva — menyasszonyát akarta elcsábítani. A jó barát iránti szolidaritás indítja útnak a fiatalokat. Utazásuk egy ócska autón Kerouac országúti figuráinak eszeveszett és céltalan száguldásait idézi. Végel hősei is bizonytalanul mozognak a világban, nincsenek eszményeik, nem érdekli őket, csak a jelen, s még szolidaritásuk is soványnak bizonyul. Falkában is magányosak, magányosan és céltalanul térferegnek a tengerparti fürdőhelyeken, szülővárosukban, az országutakon. „Az ember végül — fejtegeti egyikük —, így vagy úgy, egyedül marad, mert bármit tesz is, képtelen oltani közösségi szomját...” Idegenül mozognak azok között az idősebbek között, akik a befolyásért, a pénzért küzdenek, elveiket státuszszimbólumokra váltották, s akiknek egész életét, gondolkodását a tárgyak fétisizmusa hatja át.

Ebből az idegenségből — úgy gondolják — csak a lázadás, az anarchikus lázadás válthatja meg őket. Ez a lázadó gesztus nyomta Béla kezébe is a fegyvert. És ez a lázadás szövi át Bányai János regényhőseinek gondolatait és cselekedeteit is. A *Súrlódás* fiataljai nem minden eszmei zavarosság nélkül próbálnak tájékozódni abban a helyzetben, amelynek erővonalait az idősebb generáció egy részének hatalmi túlkapása, törtétese, harácsolása húzta meg. „Nem akarjuk megváltoztatni a világot — mondja egyikük —, mert nem vagyunk romantikusok, de nem akarjuk elfogadni sem, mert nem vagyunk kiegyezésre hajlamosak. Mit tegyünk?” Ebből a zavarból, a cselekvés sokszor át nem gondolt vágyából származnak ideges politikai gesztusaik: valamiféle „szervezetet” létesítenek (e „szervezetnek” a természete szándékosan homályban marad), amely inkább rögtönzés, mint felelős akció, s csak arra való, hogy mozgásba lendítse a rendőri apparátust, és igazolja azokat az idősebbeket, akik kiváltságukat féltve gyanakvással fogadnak minden kritikát és ellenvéleményt. (A regényben sejtetett fiatal értelmiségi mozgolódás nyilvánvalóan az 1968-as belgrádi és újvidéki diákmozgalmakra utal.)

A vajdasági magyar regény „új hullámának” fiataljai általában lázadók: inkább azt tudják, hogy mit tagadnak, mint azt, hogy mik a céljaik. Nem véletlen, hogy ezekben a regényekben gyakran tűnik fel Che Guevara, Mao neve, a párizsi hatvannyolcas május emléke, az „újbaloldali” diákmozgalmakra való utalás. Nemcsak Bányainál, hanem Tolnai Ottó *Rovarház* című kísérleti „regényében” is. Azt azonban a regények írói is tudják, hogy az anarchikus lázongás értelme és hatékonysága korlátozott. Bányai is a fiatalok mozgalmának ösztönösségét, meggondolatlanságát domborítja ki. Az „új hullám” írói — legalábbis Végel és Bányai — egy másik alternatívát ajánlanak: az értelmes és cselekvő életet s a szocialista demokratizmust. Mindkettő arra való, hogy az „elidegenedett” embert alkalmassá tegye arra, hogy ön maga, autonóm személyiség legyen, s hogy a társadalom konfliktusai magának a társadalomnak a hatékony közreműködése révén oldódjanak meg. Ezt az alternatívát sugallják Bányai és Végel regényei.

4.

A fiatalság helyzetének ábrázolásával kapcsolatban kiderült az imént, hogy a vajdasági magyar regényirodalom elsőrendű feladatának tekinti az emberi személyiség helyzetének, problémáinak vizsgálatát. De nemcsak a magyar irodalom, hanem a szerb-horvát vagy szlovén irodalom is. Miként Bálint István tanulmánya (*A regény és a társadalom*. Híd, 1970. 5. sz.) kifejti, a jugoszláv irodalom és általában a jugoszláv művészet és gondolkodás ennek a kérdésnek központi szerepet ad. A jugoszláv szellemi életre igen nagy mértékben hatottak a fiatal Marx antropológiai jellegű kutatásai (elsősorban a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*), az egzisztencializmus (elsősorban Sartre és Camus) és a nyugati marxisták vagy „marxizálók” (Garaudy, Fischer, Goldman, Althusser stb.) gondolatai. És tőlük is elsősorban a személyiségre, az ember és a társadalom kapcsolatára irányuló vizsgálatokat tanulta el a jugoszláv irodalom. A vajdasági magyar regény „új hulláma” is.

A személyiség autonómiájáért folytatott küzdelem együtt jár az elidegenedetséggel. Ez a leleplező gesztus van jelen Gion vagy Bányai regényében. De Végel is az egészséges emberségért emel szót, midőn szétszóródó, lázongó fiataljainak

rossz közérzetére világít rá. Ennek a fiatalságnak egyik legfőbb panasa és gátlása az, hogy a történelemből kimaradottnak érzi magát. Úgy gondolja, a felnőttek már mindent elvégeztek, s az ő számára nem maradt terep, ahol saját képességeit kifejtheti, igényeit érvényesítheti. „Sohasem volt része feladatokban — töpreng a Súr-lódás hősnője —, mert semmit sem vállalhatott, adva volt minden, és mindent elrendeztek mások, kiszabták a köröket, amelyekben mozoghat, meghatározták a céljait és az érveit is...” Ez a közérzet, ez a nyomasztó tudat lesz a személyiség kibontakozásának legnagyobb gátja, ez akadályozza, hogy az ábrázolt fiatal típusok alkotó, eredményes emberek legyenek.

Ugyancsak a személyiség problémáihoz közelít, de egy más közegben, Domonkos István regénye: *A kitömött madár*. A könyv hőse: Skatulya Mihály cigányzenész a Vajdaságból kerül a tenger mellé, mondén mulatókba, majd egy csempészbandába. Az ő tragikus sorsa is azt példázza, hogy az az ember, aki nem tudja megőrizni integritását, önmagát, mások — esetleg egy bűnöző szövetkezet — játékszerévé válik, s végül dicstelenül el kell pusztulnia. A vajdasági magyar regényírók ennél fogva éppen az emberi értékek védelmében leplezik le az elidegenedés különböző alaklehetőségeit, s támogatják a felelős és szuverén személyiség ügyét.

5.

A jugoszláviai magyar irodalomnak meglehetősen gazdagok az avantgard hagyományai; s midőn ez az irodalom a háború után újjászerveződött, újjászületett (nagyjából az ötvenes évek második felében), ezekre a hagyományokra és a nemzetközi, meg szerb-horvát avantgardizmus irányzataira támaszkodott. Az „új hullám” regényeiben is ott az avantgard hatás. Legkevésbé Gion és Végel írásaiban, melyek inkább az újrealizmus és behaviourizmus iskoláit — Hemingwayt, Kerouacot — követik. A másik három regény azonban határozottan az avantgard műhelyéből való.

Bányai regényének elmosódó cselekménye, határozatlan körvonalú hősei az elidegenült világ természetéről adnak jelzéseket. Domonkos regénye pedig a főhős tudatában kavargó eseményeket, mozzanatokot és érzéseket a szürrealisták technikájával mutatja be. Ennek a technikának az a célja, hogy az események rejtett rugóit, a lélek titkos övezeteit kutassa fel. Maga az író mondja saját munkájáról: „... a valót mindig is túl mélyen akartad megragadni, ott ahol egyetlen vastag gyökérben végződik, s legtöbbször még e végső gyökéren is túlmélt a tér és idő, a formák alá, a tartalmatlanságba, önmagad alá... a valóság hulladékait úgy nyelte el valód, mint a tenger a mindenünnen bele ömlő szennyet, új minőségbe semmisítve valamennyit...” Ez az „ars poetica” már-már nem is a regényíróra, hanem a költőre vall. Valóban, Domonkos István nemcsak verseiben költő, hanem regényében is.

Az ő könyve azonban még regény: a külső világ képe; egy emberi sors ábrája is kibontakozik belőle. Tolnai Ottó, a másik költő, műve: a *Rovarház* azonban már nem regény, inkább „szöveg”. Ez a szöveg a legkülönfélébb elemekből épül: emlékekből, prózaversekből, rovartani felsorolásokból, laza, esszézerű elmélkedésekből, sőt tipográfiai ötletekből (betűhalmazokból, szóismétlésekből, fekete és fehér üres lapokból). Együttesüket inkább az improvizáció, mint a kompozíció, határozza meg. Bányai János, a *Rovarház*-at bírálva, arról ír, hogy Tolnai szándéka a „tisztá szöveg” alkotása lehetett, s találoan állapítja meg, hogy a regényt inkább definiálja mindaz, ami nincs benne, mint ami benne van (vö. *Szöveg és írás*. Hid, 1970. 5. sz.). Bányai „kutatásnak” tekinti Tolnai vállalkozását: „... értékeit — mondja — elsősorban az írás mint egyfajta tevékenység és a szöveg mint a nyelv szabad elemeinek egyfajta rögzítése és megszervezése hozza felszínre. Így aztán a *Rovarház* mindenekelőtt kutatás, mégpedig a regényformán kívüli kutatás, a szöveg és az írás révén, a nyelvben.” Tolnai Ottó műve valóban inkább kísérlet, mint regény. Információs szerepe is csupán annyi, hogy hírt hoz a fiatal értelmiség némely rétegének és típusának gondolkodásáról s közérzetéről. Arról a rétegről, amely Végel és Bányai regényeiben nyerte el a hiteles és tárgyias — regényszerű — ábrázolást.